

مستندنگاری موضوعات فرش بر اساس سفرنامه سیاحان غربی دوره قاجار*

پردیس عسکری**
علی وندشعاری***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۵/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۱۹

چکیده

فرش بافی یکی از هنرهای ویژه‌ای است که در تاریخ فلات ایران از اهمیت بسزایی برخوردار است. دوره قاجار یکی از دوره‌های پرروداد از منظر مراودات سیاسی و تجاری بوده است. در این دوران، شاهد سفر درباریان به خارج از ایران و ورود سیاحان از کشورهای مختلف به منظور کسب اطلاعات از فرهنگ آداب و رسوم و هنر و... هستیم. حاصل سفر آنان سفرنامه‌هایی است که به عنوان متونی قابل استناد برای شناسایی وضعیت اجتماعی و سیاسی ایران و در ذیل آن به موضوعات جزئی‌تر مانند فرش بافی ایران می‌توان استفاده کرد. مسئله اصلی این تحقیق چگونگی بازتاب موضوعات فرش در سفرنامه‌های سیاحان غربی و هدف اصلی این مقاله شناخت موضوعات مرتبط با فرش ایران، شناسایی انواع دست‌بافته‌ها، جایگاه فرش بافی و بازتاب اتفاقات مرتبط با فرش بافی در دوران قاجاریه بر اساس سفرنامه‌های سیاحان غربی است. در این پژوهش، اطلاعات فرش بافی دوران قاجار بر اساس نظر سفرنامه‌نویسان غربی بررسی شده است. پژوهش پیش رو به دنبال پاسخ به این پرسش است: ۱. در این دوره در چه مناطقی شاهد فرش بافی هستیم؟ ۲. کارکرد و جایگاه فرش بافی در این دوره چگونه است؟ ۳. فرش بافی در این دوره دارای چه شاخصه‌هایی است؟ پژوهش حاضر از نوع تاریخی-توصیفی و تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت کیفی است. روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای است. در دوران ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه بنا به مساعد بودن اوضاع کشور، بیشترین سیاح به ایران آمده است. سفرنامه‌نویسان هرآنچه را دیده‌اند در نوشته‌های خود آورده‌اند که در بیشتر متون سفرنامه‌ها فرش ایرانی را تقدیر و ستایش و در تعداد اندکی سفرنامه، فرش ایرانی را به عنوان کالایی معمولی دیده‌اند. تعدادی سیاح درباره این حوزه اطلاعات کافی داشته‌اند به طوری که از ویژگی‌های طرح و نقش رنگ‌بندی و رنگ‌رزی و دیگر ویژگی‌های آنان صحبت کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها:

مستندنگار، سفرنامه، سیاحان غربی، فرش، دوره قاجاریه.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه مقطع ارشد پردیس عسکری با عنوان مستندنگاری موضوعات فرش در سفرنامه‌های سیاحان غربی دوره قاجار و ارائه یک اثر بر اساس مطالعات در دانشکده فرش دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران / Pardisaskari94@gmail.com

** دانشجوی ارشد، گروه فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران / a.vandshoari@tabriziau.ac.ir

*** دانشیار، گروه فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)

۱. مقدمه

سلسله قاجار در حدود سال ۱۲۰۰ق با حکومت آغا محمدخان قاجار به وجود آمد. پس از آغا محمدخان به ترتیب فتحعلی شاه قاجار، محمدشاه، ناصرالدین شاه قاجار، مظفرالدین شاه قاجار، محمدعلی شاه قاجار و احمدشاه قاجار به سلطنت رسیده‌اند. حکومت قاجار سیاست‌های مختلفی را برای پیشرفت فرش به کار برده است. رویکرد تجار در دوران ناصرالدین شاه بسیار مثبت بوده است به طوری که حضور شرکت‌های خارجی و تاجران در دوران قاجار در ایران می‌تواند این‌گونه رصد کرد که از احترام بالایی در ایران برخوردار بوده‌اند. همچنین تولید و تجارت بین‌الملل در ایران مصادف با حضور شرکت‌های خارجی در ایران بوده است. به همین منظور در این دوران دولت قاجار به توسعه و رونق فرش بافی پرداخته و از شرکت‌های خارجی نیز حمایت کرده است. در این دوران نامه‌های متعددی از وزارت خارجه ایران برای پیگیری و شکایت از شرکت‌های خارجی در حوزه فرش بافی در دست است؛ این شکایات با حمایت کنسولگری ایران صورت گرفته است. رسول پروان در مقاله خود، شکایت شرکت زیگلر از بافندگان خود را مطرح کرده و به صراحت دلیل این شکایت ذکر کرده است: «بافندگان از مواد رنگرزی نامرغوب جوهری به جای مواد اولیه با کیفیت که شرکت زیگلر در اختیار آنان گذاشته است استفاده کرده‌اند که در دوران قاجار شاهد ورود رنگ‌های جوهری به ایران نیز بوده‌ایم که حکومت قاجار به مبارزه با رنگ‌های جوهری برخاسته است زیرا ورود این دسته از رنگ‌ها باعث کاهش کیفیت فرش ایرانی شده است؛ که همچنین در بعضی از مناطق از این دسته از رنگ‌ها استفاده کرده‌اند. همچنین عامل دیگر شکایت شرکت زیگلر وفادار نبودن بافندگان نسبت به طرح و نقش بوده است؛ و هرآنچه را که دوست داشتند می‌بافتند و نسبت به نقشه وفادار نبوده‌اند» (پروان و اتحادیه ۱۳۹۵، ۳۱).

وی در ادامه از سیاست‌های حکومت قاجاریه در این دوران سخن گفته است: «گویی دولت در این دوران قصد داشته است که فرش ایران را به جهانیان معرفی کند که با استفاده از اعتبار دادن به فرش در قالب هدایا به رجال مملکت‌های خارجی و درباریان بوده است؛ که در بین هدایایی که محمدشاه قاجار در سفر آجودانپاشی به فرانسه داشته است، به همسر و خواهر پادشاه فرانسه چندین تخته از فرش‌های هراتی^۱ نیز فرستاده است» (همان). از این‌گونه موارد می‌توان به هدایای مظفرالدین شاه قاجار به رئیس‌جمهور آمریکا اشاره کرد که از طریق استانبول به دربار آمریکا فرستاده شده است. در ادامه می‌توان شاهد هدیه دیگر از جانب مظفرالدین شاه به دربار بلژیک بود که شامل یک تخته قالی کرمان است که همچنین سیاحان دوره قاجار در سفرنامه‌های خود به این دسته از موضوعات اشاره داشته‌اند (همان).

در دوران قاجار تنوع جغرافیای بافت بسیار زیاد بوده است. بر اساس شرایط جغرافیایی، مناطق خاصی از ایران مانند شمال غرب دارای تنوع بافت و طرح و نقش بوده است اما این تنوع در مناطقی دیگر کمتر بوده است به طوری که می‌توان تفاوت دست‌بافته‌ها با ویژگی‌های منحصر به فرد خود را در تمامی نقاط ایران به وضوح دید؛ این تفاوت را می‌توان در طرح و رنگ و مواد و مصالح مورد استفاده مشاهده کرد. در این دوران شاهد گوناگونی طرح و نقش بسیار زیادی هستیم به طوری که طرح در دسته‌های لچک و ترنج و محرابی، افشان، محرمات، سراسری و... بافته می‌شده است و شامل نقش مایه‌های گردان هندسی و شکسته، میناخانی، هراتی و گل فرنگ و... نیز بوده‌اند. در این دوران نقش مایه «بته‌جقه» دارای عمومیت خاصی بوده است که علاوه بر روی پوشاک و شال بر روی فرش هم به وضوح می‌توان دید. همچنین طرح درختی با وجود پرندگان یکی از فرش‌هایی است که به دستور عدل السلطنه در دوران قاجار بافته شده است و امروزه در موزه فرش نگهداری می‌شود (حشمتی رضوی ۱۳۹۴، ۲۶۹).

از دیگر شاهکارهای بافته‌شده در این دوران، قالی‌های تصویری و قالی‌های سلاطین بوده است. بیشتر تصاویر قالی‌ها مربوط به شاهان و درباریان و عالمان بوده است. هنرمندان چهره شاه زمانه را به تصویر می‌کشیدند و بیشترین تصویر مربوط به احمدشاه قاجار است. منبع قالی‌های تصویری برگرفته‌شده از هنر غربی و برگرفته از فرهنگ غرب بوده است. همچنین وجود هنرهای عکاسی، چاپ سنگی، نقاشی قهوه‌خانه‌ای بی‌تأثیر نبوده است (وندشعاری ۱۳۸۷، ۲۰). قالی‌های سلاطین، دسته‌ای از قالی‌های تصویری دوره قاجارند که در آن تصاویر از تمامی پادشاهان، اساطیر تاریخی ایران را گرد هم آورده‌اند. نمونه‌های بسیار نفیس از این دسته از قالی‌ها را می‌توان از این دوره در موزه‌ها دید (آهنی، خزائی، و عبداللهی فرد ۱۴۰۰، ۲۱). از دیگر عوامل تأثیرگذار در بافته‌های می‌توان به مواد و مصالح استفاده‌شده در فرش هر منطقه اشاره کرد. طبق اطلاعات به دست آمده در این حوزه در هر منطقه بنا به گوناگونی مصالح در دسترس، گونه‌های بافته بسیار متفاوت است و می‌توان شاهد بافته‌های پشمی، پنبه‌ای و ابریشمی و... در این دوران بود. بافته‌های پشمی و پنبه‌ای برای استفاده عموم بوده و کارکرد عام داشته است اما در کاخ‌های شاهان در اتاق درباریان، شاهد بافته‌های ابریشم‌گونه‌ایم. در زمان حکومت ناصرالدین شاه قاجار عملیات کهنه کردن قالی مرسوم شده

است، زیرا اروپاییان به قالی‌های کهنه علاقه زیاد داشتند (حشمتی رضوی ۱۳۹۴، ۲۵۰)

به‌شکل کلی، مستندنگاری شیوه‌ای مهم در جمع‌آوری اطلاعات اولیه هر بحث تاریخی است؛ در این شیوه اطلاعات پایه در هر موضوع به‌دقت جمع‌آوری شده، سپس به شیوه‌های تعیین‌شده تحلیل انجام می‌گیرد. در این پژوهش هدف از مستندنگاری، دستیابی به متن اصلی ترجمه‌شده سفرنامه‌ها مدنظر بوده تا چگونگی برخورد نویسندگان غربی با موضوع فرش و قالی مشخص‌تر شده و محتوایی به دانش نظری فرش افزوده شود. در این پژوهش اطلاعات به‌دست‌آمده بسیار جزئی و با خوانش دقیق و سطر به سطر متن‌ها همراه بوده است. در این راستا برای ورود به مباحث بیان‌شده، ابتدا فرش‌بافی ایران در دوره صفویه و سپس جزئیات و معرفی جامعه آماری سفرنامه‌های مورد استفاده در متن مقاله مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. مسئله اصلی این تحقیق، چگونگی بازتاب موضوعات فرش در سفرنامه‌های سیاحان غربی و هدف اصلی شناخت موضوعات مرتبط با فرش ایران، شناسایی انواع دست‌بافته‌ها، جایگاه فرش‌بافی و بازتاب اتفاقات مرتبط با فرش‌بافی در دوران قاجاریه بر اساس سفرنامه‌های سیاحان غربی است. پژوهش پیش رو به‌دنبال پاسخ به این پرسش‌هاست: ۱. در این دوره در چه مناطقی شاهد فرش‌بافی هستیم؟ ۲. کارکرد و جایگاه فرش‌بافی در این دوره چگونه است؟ ۳. فرش‌بافی در این دوره دارای چه شاخصه‌هایی است؟ پژوهش حاضر از نوع تاریخی‌توصیفی و تجزیه و تحلیل داده‌ها به‌صورت کیفی است. جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است و با ابزار فیش‌برداری صورت گرفته است. این پژوهش به‌صورت هدفمند به سراغ سفرنامه‌های دوره قاجار رفته است. جامعه آماری بررسی‌شده دارای ۲۷ سفرنامه است که ۱۵ سفرنامه مهم اصلی در این مقاله آورده شده است. بعد از جمع‌آوری اطلاعات سطر به سطر درباره فرش‌بافی دوره قاجاریه، اطلاعات طبقه‌بندی شده و فرش قاجار از چند منظر از دید سیاحان غربی مورد مطالعه و بازبینی قرار گرفته است. در این پژوهش منابع سفرنامه‌ها بررسی و طبقه‌بندی شده است؛ این طبقه‌بندی شامل بررسی جغرافیای بافت، استفاده از قالی در یک مکان خاص، طرح و نقش و همچنین مواد و مصالح و رنگ‌بندی و رنگریزی نیز می‌باشد.

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

طبق مطالعات انجام‌شده مقالاتی موجود است که بر اساس سفرنامه‌ها راه خود را پیش برده‌اند ولی رویکرد اصلی آن‌ها به سفرنامه‌ها نبوده است و فقط یک یا دو سفرنامه مهم را مورد مطالعه قرار داده‌اند. در کتاب‌های موجود درباره فرش شاهد فرش‌بافی از دوره قاجار هستیم اما در متن هیچ‌یک به سفرنامه‌ها اشاره نشده است. در ادامه به قسمتی از متن نوشته‌ها که به این حوزه اختصاص دارند پرداخته شده است:

مقاله رسول پروان و منصوره اتحادیه (۱۳۹۵) با عنوان «نقش دستگاه‌های دولتی عصر قاجاریه در صنعت و تجارت فرش ایران» نشان می‌دهد که صنعت فرش از قبل از دولت قاجار در برنامه‌ریزی‌های دولت‌ها قرار گرفته است به‌طوری که از اواسط دوره قاجار تا اوایل پهلوی شرکت‌های خارجی گوناگونی به فعالیت خود در این زمینه ادامه داده‌اند. همچنین شاهد ورود رنگ‌های جوهری از اواسط دوره قاجار به ایران خواهیم بود؛ این مقاله به بررسی جایگاه دولت در مدیریت صنعت فرش ایران و معرفی استراتژی‌های دولت پرداخته است.

مقاله حسین کمندلو (۱۳۹۵) با عنوان «بازشناسی فرش مشهد در عصر قاجاریه؛ نمونه موردی: قالی محرایی پرده‌ای دورو»؛ ایشان در مقاله خود به سفرنامه اولیویه اشاره دارد. اولیویه سیاحی است که به منطقه خراسان آمده و مطالعاتش نشان می‌دهد خراسان در مقام اول در صنعت فرش‌بافی قرار داشته است. همچنین در ادامه مقاله‌اش به سفرنامه موسیوفریه اشاره دارد که از بافت خوب قالی‌های منطقه خراسان سخن رانده است. در ادامه نیز از هانری رنه آلمانی می‌گوید که گفته است قالی مشهد زیاد مرغوب نبوده و در حد قالی‌های ممتاز نیست. کمندلو در مقاله خود از ابعاد قالی و کشورهایی که صادرات در آن انجام می‌شده، مطالبی آورده است و همچنین به معرفی قالی‌های پرده‌ای و ویژگی‌های آن‌ها پرداخته و نتیجه گرفته است که هنر و صنعت فرش در دوره قاجاریه شکوهی دوباره گرفت و از نوشته سفرنامه‌نویسان می‌توان برداشت کرد که در سلطنت قاجاریان، فرش‌هایی با کیفیت خوب در مشهد و خراسان در دسترس بوده است.

مقاله محمدابراهیم زارعی و ساره طهماسبی (۱۳۹۷) با عنوان «شمایل‌شناسی تصویر زن در دوره قاجار با تأکید بر سفرنامه‌ها نگارگری‌ها و عکس‌های برجای‌مانده از این دوره» به شناخت جایگاه زنان در دوره قاجار پرداخته است همچنین می‌توان به کتاب زن در دوره قاجار (دلریش ۱۳۷۶) مراجعه کرد. کتاب‌هایی نیز درباره تاریخ اجتماعی دوره قاجاریه تألیف شده‌اند؛ نظیر کتاب اجتماعی ایران در عهد قاجاریه (ویلس ۱۳۶۳) که به‌طور غیراختصاصی به زندگی زنان پرداخته است. از کتاب‌های مستقلی که در زمینه زنان با تکیه بر سفرنامه‌ها نوشته شده‌اند، می‌توان به

کتاب زن ایرانی به روایت سفرنامه‌نویسان فرنگی (مهرآبادی ۱۳۷۹) و زن تاریخ: جایگاه زن در ایران باستان (حجازی ۱۳۸۹) اشاره کرد. زهرا سموعی (۱۳۹۳) در مقاله «نگاهی به لباس اندرونی در سفرنامه سیاحان عصر قاجار» به تمامی دوره‌های حکومت‌های قاجاریه پرداخته و در آخر این‌گونه نتیجه گرفته است: از مواردی که در لباس‌های اندرونی توجه سیاحان را به خود جلب کرده است، از لایه‌دار بودن آن‌ها نازکی لباس‌ها و رنگ و جنس پارچه‌های مورد استفاده است. به نظر می‌رسد تا قبل از دوره ناصری، لباس‌های بانوان مورد توجه سفرنامه‌نویسان اروپایی نبوده است، ولی بعدها با اینکه تغییر شکل دامن‌ها از خود آن‌ها گرفته شده بود آن را مضحک می‌دانستند. مقاله شهرزاد محمدی آئین (۱۳۹۵) با عنوان «نقد و بررسی دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان درباره فرهنگ غذایی ایرانیان در دوره قاجار» به بررسی تاریخچه فرهنگ و آداب غذایی مردم ایران از دیدگاه سفرنامه‌ها در دوره قاجاریه پرداخته است.

۳. تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش

۱-۳. ویژگی‌های کلی قالی‌بافی دوره قاجار

دوران قاجار دوران پرفرازونشیب قالی‌های ایران بوده است. در این مبحث سعی شده است فرش‌بافی قاجار از چندین زاویه مورد بررسی قرار گیرد. طرح و نقش، رنگ‌بندی و رنگ‌رزی و همچنین جغرافیای بافت فرش و شرکت‌های چندملیتی مباحثی‌اند که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهد شد. ایران کشوری پهناور با جغرافیای بافت گوناگون است و به همین منظور فرش با طرح و نقش‌های گوناگونی تولید شده است؛ هر منطقه از منظر طرح و نقش، دست‌بافته‌های گوناگونی را به خود اختصاص داده است؛ این دست‌بافته‌ها شامل دست‌بافته‌های روستایی، عشایری و شهری است. در دوران قاجار می‌توان گوناگونی طرح و نقش را به‌صراحت دید؛ چنان‌که فرش‌ها در تمامی سبک‌ها و طرح و نقش متنوع طراحی و اجرا شده است. بنا به شرایط حاکم فرهنگی، اجتماعی و هنری موجود، طرح و نقش قالی در دوران قاجار وام‌گرفته از دوران قبل از خود نیز می‌باشد. همچنین تحولاتی از منظر نقش‌مایه داشته است؛ این تحولات شامل استفاده از گل‌های فرنگ، زنبق، طرح‌های بتنه‌ای، ماهی درهم و منظرپردازی و استفاده از طبیعت و همچنین شاهد نقوش انسانی است. نقوش انسانی به‌عنوان نقش اصلی در قالی‌های تصویری به کار رفته که بیشتر هدف آن، به تصویر کشیدن شاه و درباریان بوده است (شایسته‌فر و صباغ‌پور ۱۳۹۰، ۶۵-۶۴).

در اواخر قرن هجدهم شاهد ورود رنگ‌های جوهری به ایران هستیم که تولیدکننده‌ها از این دسته از رنگ‌ها برای رنگ‌رزی کالای خود استفاده می‌کرده‌اند. در منطقه‌ای در اراک به اسم فراهان از این نمونه رنگ‌های شیمیایی برای رنگ‌رزی نخ‌ها استفاده می‌شده است. اما عشایر و روستایی‌ها از این دسته از رنگ‌ها استفاده نمی‌کرده‌اند و همچنان رنگ‌های طبیعی مانند اسپرک، نیل و... و دندانه‌های طبیعی برای رنگ‌رزی به کار می‌بردند؛ همین امر باعث شد تجار اروپایی سفارش‌های خود را به ایلات عشایر فارس می‌دادند. ورود رنگ‌های جوهری^۲ و استفاده مدام از آن‌ها باعث شد که غریبان دیگر علاقه‌ای برای خرید فرش‌های ایرانی نداشته باشند و به همین دلیل آفتی در صادرات فرش ایران در دوران قاجار به وجود آمد. به همین منظور دولت قاجار رنگ‌های جوهری را تحریم و از واردات آن به ایران جلوگیری کرد. در راستای این تحریم‌ها، دولت استفاده از نخ‌هایی را که با رنگ جوهری رنگ‌رزی شده بودند، ممنوع اعلام کرد (پروان و اتحادیه ۱۳۹۵، ۲۴).

مباحث پیش رو ابتدا به بررسی و طبقه‌بندی سفرنامه‌ها پرداخته و در ادامه بر اساس مطالعات و اطلاعات به‌دست‌آمده مطالب را طبقه‌بندی کرده است؛ این طبقه‌بندی جغرافیای بافت استفاده از قالی در یک مکان خاص و همچنین طرح نقش مواد و مصالح و رنگ‌بندی و رنگ‌رزی فرش‌های دوران قاجار را مورد بررسی قرار داده است.

۲-۳. بررسی و طبقه‌بندی سفرنامه‌های سیاحان غربی دوره قاجار

یکی از منابع قابل بررسی و تأمل برای هرآنچه در ایران دوره قاجار و صفویه گذشته، سفرنامه‌های سیاحان غربی است. نویسندگان سفرنامه‌ها به دلیل خصوصیت ذاتی و شغلی که داشته‌اند افرادی دقیق و ریزبین بودند و به کوچک‌ترین مسائل فرهنگی، سیاسی، اخلاقی و اجتماعی توجه نشان می‌دادند. یکی از مزایای سفرنامه‌نویسان این بوده است که نویسندگان، معمولاً از اتباع حکومتی نبوده و وابستگی به حکومت نداشته‌اند، لذا بدون هیچ‌گونه وابسته‌ها هر آنچه را می‌دیدند، بدون کم و کاست بیان می‌کردند.

سفرنامه‌های سیاحان غربی جزء منابع مهم اصلی ایران‌شناسی به حساب می‌آیند که می‌توان با خواندن آن‌ها ایران را بهتر شناخت. در دوران قاجار بنا به رفت‌وآمدهای درباریان، شاهد ورود دانشی نوین به ایران نیز می‌توان بود (زند ۱۳۸۹، ۱۱). دوران قاجار مصادف با دوران انقلاب

صنعتی در اروپا بود. در این دوران اروپا به‌نظام سرمایه‌داری روی آورد. در دوران قاجار شاهد شرکت‌های سرمایه‌گذاری چه به‌صورت دولتی چه به‌صورت خصوصی در کشور هستیم که برای راهیابی به ثروت و موفقیت در بازار، دست به هر کاری می‌زدند. بازار فرش یکی از نقاط مهم سرمایه‌گذاری در دوران قاجار است. در زمان فتح‌علی‌شاه درباریان با اروپاییان ارتباط برقرار کردند؛ البته این روند از دوران صفویه شکل گرفته و تا دوران قاجار رو به افزایش است (جمشیدیان ۱۳۹۷، ۲)

با بررسی سفرنامه‌های سیاحان غربی دوره قاجار می‌توان مطالب و اطلاعات مهمی را به دست آورد. در این مقاله تنها به منابع مهم و اصلی که اطلاعات اساسی با خود به همراه داشته‌اند، پرداخته شده است. جامعه آماری این دسته از سفرنامه‌ها شامل ۱۵ منبع است. از این رو طی بررسی‌های انجام‌شده در سفرنامه‌های دوران قاجار در جدول ۱ می‌بینیم که بیشترین سیاحان در دوران ناصرالدین‌شاه محمدعلی‌شاه و مظفرالدین‌شاه به ایران آمده‌اند. در تمامی سفرنامه‌های این دوران، سیاحان نگاهی سیاسی و غیرسیاسی به ایران داشته‌اند و به موضوعات مختلفی چون آداب و رسوم، فرهنگ، هنر، نحوه زندگی قومیت‌ها، جغرافیا و ... در سفرنامه‌های خود پرداخته‌اند. در دوران قاجار، تاریخ دقیقی از زمان ورود و خروج برخی از سیاحان وجود ندارد. از این رو اتفاقات سیاسی و غیرسیاسی باعث شده است که سیاحان از کشورهای گوناگون بنا به دلایل گوناگون به ایران سفر کنند. اما در حال حاضر سفرنامه‌ها را جزء منابع اصلی دیدگاه سیاحان به فرهنگ و هنر به‌خصوص فرش‌بافی می‌توان دانست. جدول ۱ نشان می‌دهد که مطالب پیش رو با چه عنوان هستند و سیاحان، سیاحت خود را از کدام کشور شروع کرده‌اند. جدول پیش رو بر اساس اولین دوران پادشاهی هر حکومت چیدمان شده است.

جدول ۱: نام سفرنامه و نویسندگان و فرستاده از چه کشوری

عنوان سفرنامه‌ها	نام نویسنده	کشورهای فرستادگان سیاحان غربی	سال‌های حضور سیاحان در ایران	عنوان سفرنامه‌ها	نام نویسنده	کشورهای فرستادگان سیاحان غربی	سال‌های حضور سیاحان در ایران
سفرنامه اولیویه	آنتوان گیوم اولیویه ^۳	فرانسه	۱۱۹۳-۱۲۱۲ق محمدخان قاجار	سفرنامه قفقاز و ایران	ارنست ارسل ^۴	بلژیک	ناصرالدین‌شاه
سفرنامه اوژن فالاندن به ایران	اوژن فالاندن	فرانسه	۱۸۴۰م محمدشاه قاجار	سه سال در دربار ایران	فووریه	فرانسه	۱۳۰۶-۱۳۰۹ق ناصرالدین‌شاه
سفرنامه لرستان و خوزستان	کلمنت اوگاستس دوید (بارن دوید) ^۵	روسیه	ناصرالدین‌شاه	ایران و ایرانیان در یک قرن پیش	چارلز جیمز ویلز ^۶	_____	ناصرالدین‌شاه
سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس	ژنرال سرپرسی سایکس ^۷	انگلیس	۱۸۹۳م ناصرالدین‌شاه	زندگی و سفرهای وامبری	آرمینوس وامبری	_____	مظفرالدین‌شاه
سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان	یاکوب ادوراد پولاک ^۸	اتریش	ناصرالدین‌شاه	سفرنامه سوزوکی شین‌جو	سوزوکی شین‌جو	ژاپن	مظفرالدین‌شاه
ایران و ایرانیان	ساموئل گرین ویلز بنجامین ^۹	آمریکا	۱۸۸۳-۱۸۸۵م ناصرالدین‌شاه	از خراسان تا بختیار	هانری رنه آلمانی	فرانسه	محمدعلی‌شاه
شرح سفر به ایالات خراسان خراسان و سیستان	سی. زم. مک. گرگر	انگلیس	ناصرالدین‌شاه	سفرنامه هنری بایندر	هنری بایندر	فرانسه	ناصرالدین‌شاه

نگارندگان ۱۴۰۱

۳-۳. جغرافیای بافت قالی در سفرنامه‌های سیاحان غربی دوره قاجار

با بررسی سفرنامه‌های دوره قاجار می‌توان به این نتیجه رسید که هر سیاح وارد هر منطقه از جغرافیای ایران شده، شاهد فرش‌بافی چه به‌صورت

متمركز (كارگاه) و چه به صورت غير متمركز بوده است. در تمام جغرافياي ايران فرش بافي انجام مي شده است. فرش بافي هر منطقه داراي خصوصيت بافت، متر يال، رنگ بندي، رنگرزي و همچنين طرح و نقش مخصوص به آن منطقه بوده است. هيچ فرش مشابهي نمي توان در بازار هر ناحيه پيدا كرد كه از هر نظر شباهت به هم بوده باشند. آنچه فرش ايراني را طي سال ها متمايز کرده است تفاوت همين ويژگي هاي ظاهري دست بافت هاست. در ادامه، تنها شرح قسمتي از دست نوشته هاي سياحان غربي آورده شده است.

سياحي به نام دويد در مسير خود، به روستايي در اراك به نام فراهان برخورد مي كند. وي درباره اين منطقه نوشته است: «فراهان به داشتن قالي هاي بزرگ در جوامع اطراف خود معروف بوده است» (دويد ۱۳۸۴، ۴۴۴)

سرهنگ سايكس در سفرنامه خود با عنوان سفرنامه ژنرال سرپرسی سايكس درباره منطقه جنوب شرقي ايران به نام كرمان نكاتي را اشاره کرده كه با توجه به آن گويي كرمان داراي جغرافياي بافت بسيار مهم در دوران قاجار بوده است: «بدون اغراق بايد گفت كه يك قسمت از قالي كرمان ديگر قالي هاي منطقه را تحت الشعاع قرار مي دهد؛ به طوري كه طرح و نقش و گرده گذاري در قالي هاي كرمان مانند نمونه طراحي هاي قديم قبل از ظهور اسلام مي باشد. اما گل و بوته كاري و رنگ آميزي ها بي نهايت ممتاز است كه دور از تحسین انسان مي باشد.» (سايكس ۱۳۳۶، ۲۳۳-۲۳۵). در دوران قاجار در كرمان يك هزار دستگاه قالي بافي دايير بوده است كه بر روي هر دار قالي بافي يك استاد و سه طفل كارگر كار بافندگي را انجام مي دادند. استاد يا سركارگاه از روي نقشه مي خوانده و بافنده آن را مي بافته است. دوران قاجار دوران فراز و نشيب قالي ايراني است كه سرهنگ سايكس مانند ديگر سياحان در اين باره سخن گفته و از ارزش و قيمت فرش هاي ايراني در سياحت خود آورده است (همان ۱۳۳۶، ۲۳۳-۲۳۵).

بنجامين در كتاب خود اشاره کرده است: «كمپاني زيگلر در ايران براي بافندگان خود يك استثنا براي بافندگان خود متداول کرده است» (بنجامين ۱۳۶۳، ۴۸۱-۴۸۵). شركت زيگلر در سلطان آباد اراك كارگاه هاي بافندگي را به پا کرده است. گويي اين شركت در دوران قاجار، به كارگرهاي خود قبل از شروع كار بيعانه مي داده است كه قالي بافان دائم مشغول به بافتن قالي باشند. شركت زيگلر در اين راستا سياستي برپا کرده است كه بافنده در قبال دريافت دستمزد، حق دخيل كردن سليقه شخص خود را ندارد و بايد هرآنچه را كه غريبان مي پسندند بيافد. بنجامين در ادامه از قالي هاي تركمن اين گونه نوشته است: «قالي هاي تركمن از بهترين قالي هاي كوچك پارچه نيز مي باشند و بيشتريين دوام را دارند. رنگ هايي كه در اين قالي ها استفاده شده مانند تابلوي هالاند است. بافت اين منطقه مانند مخمل است و مانند مو نرم مي شوند. در دوران قاجار اين منطقه در تصرف روس ها هستند و مي توانند از رنگ هاي جوهری براي قالي هاي خود استفاده كنند كه اين رنگ ها دوام رنگ هاي قديم را ندارند» (همان).

تركمن هاي يموت در دوران قاجار به بافتن قالي مشغول بوده اند، به طوري كه هر عروس براي جهاز خود قاليچه اي را آماده مي کرده است (ادواردويت ۱۳۶۵، ۲۳۵). گرگر در كتاب خود از مناطق زيادي صحبت کرده كه يكي از اين مناطق مهم بافندگي در دوران قاجار، خراسان است. خراسان جزء مناطق مهم فرش بافي بوده كه تمام روستاها در اين مناطق نيز فرش بافي مي کرده اند. گرگر پس از مدت ها سياحت، از فرش بافي خراسان ديدين مي كند و چنين مي نويسد: «فرش يكي از صنايع دستي معروف منطقه خراسان مي باشد كه با كمی تأمل مي توان نمونه خوب آن را در بازار پيدا كرد كه بافت فرش هاي خراسان اغلب طرح ها گل دار و شوخ و شاد است» و در ادامه بيان مي كند: «فرش هاي بيرجند بافت ظريف و رنگ هاي خيره كننده اي دارند. اين فرش ها با سليقه بسيار تهيه مي شوند» (مك گرگر ۱۳۶۶، ۲۶۱).

دكتر فووريه در كتاب سه سال در دربار ايران بعد از گذشتن از مناطق گوناگون از رشت ديدين مي كند؛ فووريه از رشت چنين مي نويسد: «رشت شهري است كه سي هزار نفر جمعيت در آنجا فرش هايي از ابريشم به اشكال مختلف و نقوش زيبا با گلدوزي درست مي كنند كه شهري بسزا دارد» (فووريه ۱۳۸۵، ۳۰۳).

شهر شاهرود از شهرهاي مهم ايران بوده و پيوستگي با يزد و تهران و طبرس داشته است. از محصولات مهم اين منطقه قالي، پشم گوسفند و پنبه نيز است. تجارت قالي در اين منطقه به دست بيست بازرگان يهودي و ارمني مقيم شاهرود انجام مي شده است (شين جوء ۱۳۹۳، ۵۳).

سياح آلماني در سفرنامه خود درباره يك نمونه از فرش هايي كه از ايران به ديگر كشورها فرستاده مي شوند، اين گونه مي نويسد: «از مراكز مهم فروش فرش هاي ابريشمي شهر كرمانشاه مي باشد كه به بغداد و مصر فرستاده مي شود» (آلماني بي تا، ۱۳۷-۱۳۹).

جدول ۳: جغرافیای بافت قالی یا محل بازدید قالی بر اساس متن سفرنامه‌ها

نام حکومت‌ها	سفرنامه سیاحان غربی	جغرافیای بافت قالی یا محل بازدید قالی بر اساس متن سفرنامه‌ها
محمدشاه قاجار	سفرنامه اوژن فلاندن	ایلات (فلاندن ۱۳۵۶، ۱۴۵-۲۴۴)
	تصاویری از ایران	خراسان (ادواردییت ۱۳۶۵، ۲۳۵)
	سفرنامه لرستان و خوزستان	ایلات لر، فراهان (دوبد ۱۳۸۴، ۴۴۴)
ناصرالدین شاه قاجار	سفرنامه ژنرال سرپرسی	کرمان، رابر، کاشان، درخش، قاین، ایل بلوری، بجنورد، ایلات افشار (سایکس ۱۳۳۶، ۲۳۵-۲۳۳)
	سفرنامه پولاک ایران و ایرانین	فراهان، چادرنشینان (پولاک ۱۳۶۸، ۳۳۲)
	خراسان و سیستان	مشهد، دهستان درخش، ترکمن گورکلان، ترکمن‌های یموت (ادواردییت ۱۳۶۵، ۲۳۵)
	شرح سفر به ایلات خراسان	تهران، له ده، شیراز، یزد، خراسان، قاین، بیرجند، ده غوریان، استرآباد (مک‌گرگر ۱۳۶۶، ۱۶۰-۱۶۱)
	سفرنامه فوروکاوا	فارس، یزد (فوروکاوا ۱۳۸۴، ۱۰۱-۱۰۰)
	سفرنامه قفقاز و ایران	خوی، گز (ارسل ۱۳۸۵، ۳۶۰)
	سه سال در دربار ایران	سلطان‌آباد، ساروق، رشت (فوریه ۱۳۸۵، ۳۰۳)
سفرنامه سوزوکی شین‌جوه	کرمانشاه، لرستان، بیرجند، شاهرود (شین‌جوه ۱۳۹۳، ۹۵-۵۳)	
محمدعلی شاه قاجار	از خراسان تا بختیار	تبریز، همدان، مشهد، سامان (آلمانی بی‌تا، ۱۳۷-۱۳۹)

نگارندگان ۱۴۰۱

۴-۳. توصیف قالی در یک مکان حکومتی یا مکان خاص در سفرنامه‌های سیاحان غربی دوره قاجار

طی مطالعات انجام‌شده در سفرنامه‌های این دوره، یکی از موضوعات بسیار مهم آن است که دست‌بافته‌ها در چه مکانی و با چه کارکردهایی مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. در ادامه شاهد متن‌های مستقیم از خود سفرنامه‌ها هستیم و در آخر نموداری از مواردی که هر سیاح به چه مکان‌هایی اشاره داشته، آمده است.

قصر چهل‌ستون از زمان شاه‌عباس تا به امروز به جای مانده است. در دوران قاجار، فلاندن به‌عنوان سیاح و سفرنامه‌نویس سعی داشته است که آن قصر را ببیند؛ وی در کتاب خود در این باره نوشته است: «چهار فراش با قالی‌های ابریشمی و کشمیری^۱ حاشیه زردوزی شده وارد شدند» (فلاندن ۱۳۵۶، ۲۴۴).

ژنرال سرپرسی سایکس هنگام ورود به کرمان به منطقه ماهان رفته و از مقبره شاه نعمت‌الله ولی دیدن کرده است. زمانی که وارد صحن بارگاه می‌شود، فرش‌های این مکان را چنین توصیف می‌کند: «نقش قالی پهن شده در این منطقه ترجیحی است که بسیار نفیس است که گفته شده هدیه شاه‌عباس است اما در مدتی بعد شنیده شده است که موسیو راکوفسکی، تاریخ بافت قالی را ۱۶۰۷ هجری دانسته است و چون سلطان چند سال قبل از این تاریخ فوت شده است، به گمان می‌رود سنه‌ای که بر روی قالی بافته شده است سال اتمام قالی باشد» (سایکس ۱۳۳۶، ۱۷۹).

دکتر پولاک در زمان سیاحت خود به ایران از بناهای گوناگونی دیدن کرده است. وی در توصیف ساختمان و تالار یک کاخ، درباره دو قطعه قالی که نظر وی را به خود جلب کرده، نوشته است: «دو قالی گوبلن که به استادی تمام کار شده است که هدیه لویی فیلیپ است» و در ادامه درباره تخت طاووس که نادرشاه از دهلی به ایران آورده و در آن تالار به چشم می‌خورد، در سفرنامه خود نوشته است (پولاک ۱۳۶۸، ۷۲-۷۳). عمارت نگارستان یکی از مهم‌ترین عمارت‌های تهران است که آغا محمدخان آن را بنا کرده و فتحعلی‌شاه آن را گسترش داده است. بنجامین زمانی که از این تالار دیدن کرده است در روایات خود این‌گونه نوشته: «در تالارهای این عمارت قالی‌های بسیار گران‌بها در اتاق پهن کرده‌اند، در طرح اتاق، قیدی به قرینه شده» (بنجامین ۱۳۶۳، ۱۲۸-۱۲۹).

مکان زندگی شاهان و درباریان که همان ارگ یا قصر شاهی است، فقط مکان یا عمارت نیست بلکه تمامی جشن‌ها و عیدها و روزهای باشکوه تاج‌گذاری و سلام‌ها در این مکان‌ها برگزار می‌شده است. سفرنامه‌نویس و سیاحی به نام بایندر پس از حضور در یکی از این مراسمات درباره کف‌پوش‌هایی که پهن شده بود این‌گونه می‌نویسد: «در روزهای باشکوه بار عام، شاه بر روی قالی‌های قیمتی و نفیس که روی تخت انداخته‌اند می‌نشیند. تمام مقالات عالی‌ه در اطراف آن به حال سجود قرار می‌گیرند» (بایندر ۱۳۷۰، ۴۶۸-۴۶۶). زمانی که از پله‌های قصر پایین می‌آیند متوجه می‌شوند که کف اتاق‌ها را با تخته فرش‌های زیادی پوشانده‌اند

ارسال بعد از دیدن وزارتخانه می‌نویسد: «اتاق‌های وزارتخانه بسیار وسیع و چهارگوش است که یک قطعه فرش هرات در این اتاق پهن شده است که جزء زیباترین و بزرگ‌ترین فرش‌های این شهر است» (ارسال ۱۳۸۵، ۲۵۷).

دکتر فووریه برای جشنی که در کاخ شمس‌العماره برپا بود شرکت کرده است. نظر وی را قالی‌هایی جلب می‌کند که درباره آن می‌نویسد: «دو قطعه قالی از کارهای گوبلن هست که آن‌ها را لویی فیلیپ به محمدشاه هدیه داده؛ بر یکی مجلس triumph de venus و بر دیگری مجلس couronnement de faune نقش شده» (فووریه ۱۳۸۵، ۱۱۵).

کلیسا محل عبادت مسیحیان است. ویلز از یکی از این کلیساهای درون ایران دیدن کرده و در کتاب خود توصیفاتی از آن آورده است. او در بخشی درباره یکی از دست‌بافته‌های کلیسا می‌نویسد: «به‌محض داخل شدن به ساختمان خود را در میان سالن وسیعی دیدم که کف آن از فرش‌های بزرگ رنگارنگ و جالب ایرانی مفروش بود» (ویلز ۱۳۸۸، ۱۸۸).

جدول ۱: جامعه آماری کل تحقیق درباره توصیف قالی در یک مکان حکومتی یا مکان خاص از سفرنامه‌های سیاحان غربی دوره قاجار

نام حکومت‌ها	کتاب‌ها	مکان‌ها
آغا محمدخان قاجار	سفرنامه اولیویه	خانه (اولیویه ۱۳۷۱، ۱۵۵)
محمدشاه قاجار	سفرنامه اوژن فلاندن به ایران	چادر، کاروانسرا، منزل، باغ نو، قصر چهل‌ستون، طاق بستان، حیاط خانه، دیوانخانه (فلاندن ۱۳۵۶، ۲۴۴)
	سفرنامه لرستان و خوزستان	اتاق (دوبد ۱۳۸۴، ۳۵۰)
ناصرالدین‌شاه قاجار	سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس	مقبره شاه نعمت‌الله ولی، اتاق پذیرایی (سایکس ۱۳۳۶، ۱۷۹)
	سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان	عالی‌قاپی، قصر شکار، تالار، منزل، تالار پذیرایی، محل غذاخوری، چادر، حمام، محل کار، مطب دکتر (پولاک ۱۳۶۸، ۷۲-۷۳)
	ایران و ایرانیان	اتاق، تالار، مدارس، بازار تهران (بنجامین ۱۳۶۳، ۱۲۸-۱۲۹)
	خراسان و سیستان	باغ مصلح، تالار، مرقد امام رضا، اتاق پذیرایی، خانه (ادواردیت ۱۳۶۵، ۱۷۳-۱۷۴)
	شرح سفر به ایلات خراسان	چادر، باغ دلگشا (مک‌گرگر ۱۳۶۶، ۴۸)
	سفرنامه بلوشر	کاخ، خانه، سفارت، قصر قج، باغ (بلوشر ۱۳۶۳، ۲۷۸)
	خاطرات سفر ایران	چادر (دوروشوار ۱۳۸۷، ۲۲)
	سفرنامه فوروکاووا	باغ ایلخانی، اتاق (فوروکاووا ۱۳۸۴، ۹۲)
	سفرنامه قفقاز و ایران	کاروانسرا، خوانچه، اتاق وزارتخانه (ارسال ۱۳۸۵، ۲۵۷)
	سه سال در ایران	چاپارخانه، بازار (کنت دو گوبینو ۱۳۸۵، ۶۰)
سه سال در دربار ایران	شمس‌العماره، تالار شوری، تخت مرمر، باغ دارالحکومه، حجله، امامزاده سهل علی، بازار (فووریه ۱۳۸۵، ۱۱۵)	
یک سال در میان ایرانیان	آتشکده، پست‌خانه (پراون ۱۳۸۶، ۳۶۴)	
ایران و ایرانیان در یک قرن پیش	کاروانسرا، کاخ، دروازه عین‌الملک، باغ، منزل، کلیسا، تلگراف‌خانه، مسجد، کاخ سلطنتی، بازار اصفهان (ویلز ۱۳۸۸، ۱۸۸)	
زندگی و سفرهای وامبری سیاحتی درویشی دروغین	مقبره، اتاق پذیرایی، مسجد گوهرشاد (وامبری ۱۳۳۷، ۲۷۲-۲۷۳)	
مظفرالدین‌شاه قاجار	سفرنامه سوزوکی شین‌جوه	خانه (شین‌جوه ۱۳۹۳، ۴۵)
محمدعلی‌شاه	از خراسان تا بختیار	کاخ گلستان، چهل‌ستون، قالیچه حضرت سلیمان، پست‌خانه، تلگراف‌خانه (آلمانی بی‌تا، ۹۱۶-۹۱۷)
احمدشاه	سفرنامه ایران و ورارود	ادارات دولتی، چاپارخانه، مسجد (کاگه اکی ۱۳۹۳، ۷۳)

۵.۳. بررسی ویژگی ظاهری (طرح و نقش، رنگرزی و ویژگی‌های فنی، مواد و مصالح)

یکی دیگر از موارد مورد مطالعه در این پژوهش، بررسی طرح و نقش، رنگرزی، ویژگی‌های فنی و مواد و مصالح هر فرش است؛ که هر سیاح بر اساس دیده یا شنیده‌های خود در این حوزه در سفرنامه‌های خود به آن پرداخته است. در این بخش هر آنچه به صورت مستند در سفرنامه‌ها بیان گردیده، طبقه‌بندی شده و آمده است. در بین نوشته‌های سیاحان غربی شاهد مراحل از رنگرزی و استفاده از مواد رنگی و نوع رنگ‌بندی هر قالی هستیم. در آخر ویژگی فنی هر فرش دارای اهمیت است که مورد توجه قرار گرفته است.

۶.۳. طرح و نقش

ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی دارای مناطق متعدد فرش‌بافی است؛ همین امر باعث شده است که شاهد تفاوت‌های طرح و نقش در قالی‌های مناطق مختلف باشیم و هر منطقه از لحاظ نقش‌مایه با دیگر مناطق متفاوت باشد. با بررسی سفرنامه‌های دوره قاجار، طرح و نقش هر فرش مورد توجه سیاحان قرار گرفته است. در ادامه به شرح آن‌ها پرداخته شده است.

سرهنگ سایکس پس از بازدید از دست‌بافته‌های منطقه کرمان در سفرنامه خود از ویژگی‌های قالی این منطقه سخن گفته است. به نحوی که وی از این منطقه سخن گفته است گویی قالی‌ها کرمان دارای ظرافت در طرح و رنگ نیز می‌باشند و قالی کرمان در دنیا مشهور بوده است. سایکس عنوان کرده است قالی این منطقه قابل قیاس با قالی‌های دیگر مناطق نیست. وی در ادامه درباره قالی کرمان این‌گونه نوشته است: «طرح و گرده نقوش قالی‌های کرمان نمونه طراحی‌های قدیم قبل از ظهور اسلام است ولی گل و بوته‌کاری و رنگ‌آمیزی‌ها بی‌نهایت ممتاز است» (سایکس ۱۳۳۶، ۲۳۳-۲۳۵). وی در ادامه اشاره کرده است که در کرمان هزاران دستگاه بافندگی دایر بوده که زنان و بچه‌ها مشغول به بافت قالی بودند و تمام قالی‌ها در اندازه استاندارد بافته و به اروپا صادر می‌شده است.

مک‌گرگر در سفرنامه خود تحت عنوان شرح سفر به ایلات خراسان از طرح و نقش بافته‌هایی که دیدن کرده، سخن گفته است. در بین نوشته‌های خود از بافته‌های فارس نیز سخن گفته است. وی عنوان کرده است که قالیچه‌های شیرازی خوش‌نقش نیستند اما بسیار گران‌اند. وی در ادامه سیاحت خود از کارگاه‌های مشهد دیدن کرده است که در ادامه این‌گونه بیان می‌کند: «فرش‌های خراسان اغلب طرح‌های گل‌دار و شوخ و شاد دارد.» وی در ادامه فرش بیرجند را با مشهد مقایسه کرده است: «فرش‌های بیرجند بافت ظریف و رنگ‌های خیره‌کننده دارد. این فرش‌ها با سلیقه بسیار مورد تولید قرار می‌گیرد» (مک‌گرگر ۱۳۶۱، ۲۶).

دکتر ویلز در سفرنامه خود از ویژگی‌های طرح و نقش قالی‌ها سخن گفته و نوشته است: «فرش‌های مشهدی معمولاً پرنقش و نگارترین فرش‌های ایران هستند» و با وجود این بیشترین حجم صادرات را به خود اختصاص داده است. وی در ادامه آورده است: «زمینه‌های این قبیل از فرش‌ها گل اناری^{۱۱} و گل هراتی^{۱۲} است که نوع دوم ۹۰ درصد صادراتی است» و معمولاً فرش‌های زمینه سبز سابقه چندان خوبی ندارند و مرغوب از کار درنیا آمده است (ویلز ۱۳۸۸، ۱۸۰-۱۸۱).

رنه آلمانی در سفرنامه‌های خود از قالی‌های اصفهانی سخن گفته است؛ وی آورده است که بافندگان اصفهانی سعی بر آن داشته‌اند که باغ و بوستان‌های خود را به نمایش بگذارند زیرا بافندگان اصفهانی نمونه‌های طبیعی گل‌ها را می‌دیدند. وی ویژگی فرش‌های قدیم اصفهان را این‌گونه ذکر کرده است: «قالی اصفهان دارای زمینه‌ای قرمز که در مرکز قالی از مدال یا به اصطلاح ترتجی به شکل ستاره در متن آن نقش بسته است که نقش گل‌ها و برگ خرما دیده می‌شود و این گل‌ها و برگ‌ها توسط شاخ و برگ تاک خرنده به هم متصل شده‌اند.» (آلمانی بی‌تا، ۱۲۸). فرش اصفهان دارای حاشیه‌های عریض است که دارای نوارهایی است که با گل‌های سرخ کوچک و برگ خرما تزیین شده است.

رنه آلمانی بیشتر از دیگر سیاحان درباره طرح و نقش فرش‌های ایرانی اطلاعات داشته است؛ گویی در سفرنامه خود از مناطقی چون مشهد یا خراسان هم سخن گفته و این‌گونه نوشته است: «در فرش‌های خراسانی گل‌ها به شکل طبیعی و واقعی نمایش داده شده‌اند.» سیاح در بین سبک‌ها و مناطق مهم بافندگی تفاوت‌هایی در طراحی آن مشاهده کرده که این‌گونه نوشته است: «تفاوت سبک خراسانی و سبک اصفهانی و کرمانی در این است که فرش‌های اصفهانی، مزارع پرگل را نشان می‌دهد و فرش کرمانی گل‌دان‌ها و دسته‌گل‌های شکفته را نشان می‌دهد که ناشی از تخیلات بافنده است.» وی در ادامه درباره فرش‌های خراسانی این‌گونه می‌نویسد: «در حاشیه فرش خراسانی تزییناتی از برگ نخل و گل‌ها دیده می‌شود و زمینه آن هم رنگ قرمز درخشنده‌ای دارد و اگر در زمینه قسمت‌های نوارمانندی باشد، این نوارها را برگ نخل و گل‌ها و گاهی هم شکل ملخ زینت داده‌اند و به‌طور کلی فرش خراسانی جلوه اطلس را دارد» (رنه آلمانی بی‌تا، ۱۳۰).

جدول ۲: جمع‌آوری کل اطلاعات طرح و نقش بر اساس سفرنامه‌های سیاحان غربی دوره قاجار

اطلاعات طرح و نقش بر اساس سفرنامه‌های دوره قاجاریه		
نام حکومت	نام کتاب	توصیف سیاحان از طرح و نقش هر قالی
ناصرالدین شاه قاجار	سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس	طرح قدیمی، گل و بوته، اشکال و نقوش مختلف (سایکس ۱۳۳۶، ۲۳۳-۲۳۵)
	سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان	قالی گوبلن (پولاک ۱۳۶۸، ۷۲-۷۳).
	ایران و ایرانیان	نقشه از پیش دارند. نقشه‌ها ظرافت و تناسب قدیم را ندارند (بنجامین ۱۳۶۶، ۱۳۴-۱۶۲)
	شرح سفر به ایالات خراسان	خوش نقش نیستند. طرح‌های گل‌دار شوخ و شاد (مک‌گرگر ۱۳۶۱، ۲۶۱)
	خاطرات سفر ایران	اسلمی ^{۱۳} (دوروششوار ۱۲۸۷، ۱۸۲)
	سفرنامه فوروکاوا	طرح و نقش ظریف (فوروکاوا ۱۳۸۴، ۱۳۳)
	سه سال در دربار ایران	گوبلن، نقش مربع، گلدان (فورویه ۱۳۸۵، ۱۲۲)
ایران و ایرانیان در یک قرن پیش	خوش نقش، پرنقش، گل اناری، گل هراتی (ویلز ۱۳۸۸، ۴۳-۴۴)	
محمدعلی شاه قاجار	از خراسان تا بختیار	پرشکوفه و گل، مرغان، مناظر باغ‌های دلگشا، انواع گل‌ها، طرح گوبلن، تزیین ستاره‌ای، گل و برگ خرما، شاخ و برگ تاک، دسته گل بنفشه، نقشه باغ و گلستان، دسته گل‌های غنچه و شکفته، گل طبیعی، گل‌های به هم چسبیده، برگ بیضی، مدال لوزی شکل (رنه آلمانی بی‌تا، ۱۳۳)

نگارندگان ۱۴۰۱

۷.۳. رنگریزی و ویژگی‌های قالی

در دوران قبل از قاجاریه در تمام مراحل رنگریزی، رنگرز از مواد طبیعی چون اسپرک، پوست گردو، پوست انار و... استفاده می‌کرده است؛ اما در دوران قاجاریه ورود رنگزاهای جوهری را به ایران می‌توان شاهد بود. همین امر باعث صدمه‌های زیادی به فرش بافی و صادرات فرش به کشورهای دیگر شده است. در ادامه، جدول ۶ نشان می‌دهد که مسئله رنگریزی از چشم سیاحان دور نمانده است و در نوشته‌های خود با آن اشاره کرده‌اند.

جدول ۳: اطلاعات کامل از رنگریزی و رنگ‌بندی فرش در سفرنامه‌های سیاحان غربی دوره قاجار

رنگریزی و ویژگی‌های رنگی فرش در سفرنامه‌های سیاحان غربی دوره قاجار		
نام حکومت	نام کتاب	ویژگی رنگریزی
محمدشاه قاجار	خاطرات سفر ایران	روناس و نیل ^{۱۳} ، کات کبود (سولفات مس) پیریت آهن، پیریت مس، سنگ مس، سنگ آهن، سرب، کربنات، سرب، کربنات مس، فیروزه، زرنیج‌زرد، گچ، اهنک ابدیده، خاک‌های آمیخته با آلومینیوم و سیلیس و کربنات آهن و اکسید آهن (دوروششوار ۱۳۸۷، ۱۴۸)
ناصرالدین شاه قاجار	سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس	جوهری و نباتی (سایکس ۱۳۳۶، ۴۰۲)
خراسان و سیستان	سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان	روناس ^{۱۴} ، کافیشه، نیل، پوست انار، مازوج، زاج سفیدو کات اسید، جوهر آلبیمو و اسیدسولفوریک (عرق گوگرد) کبود، استنات آهن (پولاک ۱۳۶۸، ۳۸۳)
	شرح سفر به ایالات خراسان	رنگ روشن (ادواردیت ۱۳۶۵، ۶۵)
	سه سال در دربار ایران	رنگ جوهری و رنگ ثابت (فورویه ۱۳۶۵، ۲۶۱-۲۶۲)
	ایران و ایرانیان در یک قرن پیش	رنگ روشن سفید و سیاه و آبی (مک‌گرگر ۱۳۶۶، ۱۵۵-۱۵۶)
	محمدعلی شاه	از خراسان تا بختیار
		رنگ نباتی، نیل، اسپرک (آلمانی بی‌تا، ۱۲۸-۱۱۹)

نگارندگان ۱۴۰۱

۸.۳. مواد و مصالح مورد استفاده در بافت قالی از دید سیاحان غربی دوره قاجار

هر بافته علاوه بر طرح و نقش و رنگریزی که بر روی الیاف انجام شده، دارای یک سری ویژگی‌ها شامل مواد و مصالح (پشم، کرک، ابریشم و...) نیز است که می‌توان با داشتن کمی اطلاعات نوع جنس بافته را مشخص کرد. همچنین در مستندات سیاحان غربی اشاراتی به این نوع دست‌بافته شده است. در ادامه بخشی از توصیف سیاحان از دیگر ویژگی‌های دست‌بافته‌ها آمده است و در آخر به صورت جمع‌بندی از کل

مطالب، نموداری تهیه شده است.

اولیویه مانند دیگر سیاحان در نوشته‌های خود از فرش‌های ایرانی سخن گفته است به طوری که مصالح مورد استفاده فرش‌ها را مورد بررسی قرار داده و در شرح سیاحت خود این‌گونه نوشته است: «ابریشم، پشم در امر بافندگی دارای اهمیت می‌باشد. پشم در ایران بیشترین استفاده را دارد و تمام بافته‌های خود از جمله فرش و نمذ قالی و گلیم از پشم تولید می‌شود» (اولیویه ۱۳۷۱، ۱۸۳).

بنجامین در ادامه در سفرنامه خود از فرشی که دیده این‌گونه نوشته است: «بهترین قالی ایران از میان قالی‌های کوچک، همین قالی‌های ابریشمی است. بهترین قالی ابریشمی که من دیده‌ام، همان قالیچه‌ای است که در جلو تخت طاووس در تالار اعلیحضرت شاه انداخته شده و در میان آن مروارید دوخته‌اند» (بنجامین ۱۳۶۳، ۴۸۱-۴۸۵).

در کتاب سفرنامه دکتر ویلز می‌توان شاهد مطالبی بود که نشان می‌دهد وی مصالح مورد استفاده از فرش را می‌شناخته زیرا به نکته‌ای اشاره کرده است: «فرش‌های پشمی معمولاً محصول اطراف "مراغه" است» (ویلز ۱۳۸۸، ۱۸۰-۱۸۱).

در این دوران زندگی و سفرهای وامبری را داریم؛ گویی وی وارد مشهد شده و از مسجد گوهرشاد دیدن کرده و توصیف وی از فرش‌های این مکان چنین است: «فرش‌های زیبای شرقی که در تار و پود آن الماس و سنگ قیمتی بافته شده است» (وامبری ۱۳۳۷، ۲۷۲-۲۷۴).

نمودار ۱: جامعه آماری کل مطالعات در حیطه مواد مصالح از سفرنامه‌های سیاحان غربی دوره قاجار

مواد و مصالح								
احمدشاه قاجار	ناصرالدین شاه قاجار			محمدشاه قاجار			آغا محمدخان قاجار	
سفرنامه اولیویه	سفرنامه اوژن فالاندن	سفرنامه لرستان و خوزستان	سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان	ایران و ایرانیان	خراسان و سیستان	سه سال در دربار ایران	ایرانیان در یک قرن پیش	سفرنامه ایران و وراود
ابریشم، پشم	پشم، ابریشم	پشم، ابریشم	پشم، کرک، ابریشم	پشم، کرک، ابریشم	پشم، ابریشم	پشم	پشم	ابریشم و پشم

نگارندگان ۱۴۰۱

۴. نتیجه‌گیری

در تمام ادوار تاریخ می‌توان به‌وضوح دید که هنر به‌خصوص هنر فرش‌بافی مورد حمایت قرار گرفته است. فرش‌بافی دوران قاجار بعد از آن شکوه و جلال دوران صفویه، بنا به دلایلی سیاسی و اقتصادی فرازونشیب‌های بسیاری را پشت‌سر گذاشته است؛ به طوری که در سال‌های اولیه حکومت آغا محمدخان و فتحعلی‌شاه به‌وضوح می‌توان دید بنا به شرایط حکومتی کمترین سیاح به ایران آمده‌اند و در دوران ناصرالدین روابط چه سیاسی و چه غیرسیاسی به ایران و خارج از ایران بیشتر شده است؛ به طوری که در دربار شاهی حضور غربیان را در خدمت وزارت، مملکت‌داری، پزشکی دربار، باستان‌شناسی و... به‌وضوح می‌توان مشاهده کرد که نگاهی دقیق و ریز به تمام مسائل داشته و هنر و فرهنگ ایرانی را مورد بررسی قرار داده‌اند. همین‌طور نگاه ویژه‌ای به هنر فرش‌بافی و دست‌بافته‌هایی ایرانی داشته‌اند. در سطر به سطر نوشته‌های سیاحان شاهد توصیفات از طرح و نقش، رنگ و رنگ‌بندی، ابعاد و نوع کاربرد هر فرش برای چه مکانی و برای چه منظوری می‌توان بود و در نوشته‌ها و مستندات سیاحان می‌توان به‌وضوح مشاهده کرد. در خصوص پاسخ به سؤالات این تحقیق شایان ذکر است که در تمامی مناطق جغرافیای ایران، در دوران قاجار شاهد فرش‌بافی هستیم چنان‌که در شهرهای کرمان، تبریز، خراسان و اصفهان شاهد بهترین نمونه‌های فرش‌بافی می‌توان بود که جزء چند

مرکز اول فرش بافی دوران قاجار هستند. در ادامه طبق اطلاعات، پاسخ سؤال دوم بدین شرح است: فرش در ایران جزء کالای مصرفی بوده و بنا به نوع مواد مصرفی و ارزش کالا در مکان‌های مختلف کارکردهای متفاوت داشته است؛ به نوعی در جایی مصرف عام و خانگی و در مواردی در مراسمات شاهی استفاده می‌شده است که فرش‌های این دسته جزء کالای اعلا بوده است. فرش بافی این دوران بر اساس تولیدات متنوع در مناطق گوناگون دارای تنوع گوناگون از جمله طرح و نقش، رنگ‌بندی و رنگ‌رزی متفاوت بوده است که فرش بافی این دوران را از دیگر دوران‌ها متمایز کرده است. طبق اطلاعات درباره سؤال سوم باید ذکر کرد که فرش بافی در دوران قاجار به دلیل وجود شرایط سیاسی و اقتصادی نسبت به دوران قبل خود افت کرده است اما هنوز در این دوران جزء کالاهایی است که شاخصه‌های کیفیتی در بافت و طرح و رنگ را دارد و جزء کالای باارزش به شمار می‌آید به طوری که پادشاهان آن را به سفیران و وزیران هدیه می‌دادند و در بزرگ‌ترین مراسم‌های درباری از آن استفاده می‌کردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. هرات منطقه‌ای است در شمال غربی افغانستان که در گذشته بخشی از خاک ایران واز مراکز مهم بافت قالی بوده است. برخی از قالی‌های قرن ۱۷ و ۱۹ را به هرات نسبت می‌دهند؛ گرچه در این مورد اختلاف نظر وجود دارد. امروزه هرات از مراکز جمع‌آوری و تجارت قالی‌های بلوچی بافت منطقه است (استون ۱۳۹۱، ۳۶۴).
۲. ساختار این نمونه از رنگ‌ها به صورت شیمیایی و مصنوعی نیز می‌باشد که دست‌ساخته بشر است و از قطران زغال سنگ نیز به دست می‌آید و به دلیل ارزانی و سهولت در رنگ‌رزی از آن استفاده می‌کنند. اما با ورود رنگ‌های شیمیایی مرغوب روزبه‌روز استفاده از این نمونه از رنگ‌ها بیشتر شده و کمتر از رنگ طبیعی استفاده شده است (دانشگر ۱۳۷۶، ۲۶۳).

3. Antoine Guillaume, Olivier

4. Ernest Orsolle

5. Bron Clement Augustus Gregorylouis DeBode

6. Charles James Willson

7. Jeneral Sir Percy Molesworth Sykes

8. jakob Eduard Polak

9. Samuel Greene Wheeler Benjamin

۱۰. کشمیر شمالی‌ترین منطقه در هند است که ساکنان آن مسلمان‌اند. کشمیر در قرن ۱۸ و ۱۹ م به دلیل طرح‌های جالب پرکار بته بر روی شال‌های نفیس دست‌بافتی که در این شهر تولید می‌شد، شهرت زیادی داشت. این طرح‌ها در اوایل قرن ۱۹ م با ماشین‌های بافندگی در پیسلی اسکاتلند تقلید شد و در نیمه قرن ۱۹، قالی‌های دست‌بافت کشمیر بسیار چشمگیر شد. قالی‌های کشمیری عمدتاً با تار و پود پنبه‌ای بافته می‌شدند. تراکم گره بهترین قالی‌ها، ۶۴۰۰ تا ۷۷۰۰ گره در دسی مترمربع است. چله‌های بافته‌های این منطقه به صورت لول و دولول است و اکثر قالی‌ها با گره جفتی بافت می‌شود. خطوط پیرامون نقش‌ها دارای گره‌های عادی هستند. همچنین شاهد بافته‌های ابریشمی می‌توان بود که بیشتر طرح‌ها برگرفته از قالی‌های کهن ایران است. همچنین شاهد بافت از تصاویر خدایان هند در این شهر می‌توان بود (استون ۱۳۹۱، ۲۸۵).

۱۱. انار در شرق نمادی از حاصلخیزی است که به‌عنوان نقش رایج در قالی‌های منطقه ترکستان است. در قالی‌های شرق چین انار را به صورت باز و دانه‌شده به تصویر می‌کشند. این نقش را اصطلاحاً لیوکابایزا می‌نامند. همچنین نقش انار در قالی‌های مغولی بازنمایی شده است (همان، ۲۳۱).

۱۲. نوعی نقش است که از خط‌های پیچیده و چرخشی گردان تشکیل شده است. هنرشناسان غرب نام «عربسک» بدان داده و آن را به هنرمندان اسلامی نسبت داده‌اند. این طرح برگرفته از شاخه‌های درخت و این نگاره در نقش‌های ایرانی سابقه بسیار دارد. روایت آمده است که نقاشان ایرانی اسلیمی را از طرح کله فیل با تغییراتی حاصل نموده‌اند و طرح خرطوم و سر فیل و گوش‌ها و دندان آن کاملاً در این نقش پیداست. این طرح به دست هنرمندان ایرانی تکامل یافته تا آنجا که با نقوش فرش در هم آمیخته شده است (دانشگر ۱۳۷۶، ۳۲۳).

۱۳. نیل با نام علمی indigofera است که از برگ‌های ساییده آن رنگ آبی به دست می‌آید. شیره زردرنگ گیاه در مقابل هوا تبدیل به رنگ آبی می‌شود. تولید این نمونه رنگ‌زا از سال ۱۸۸۰ صورت گرفته است. زمانی که نیل را با برخی از رنگ‌ها ترکیب کنیم، رنگ زرد تشکیل می‌شود. در ایران رنگ‌های سنتی نیل را درون خمراهی سفالی می‌کنند و رنگ متنوعی به دست می‌آورند. رنگ نیلی از رنگ‌های پرترفدار قالی بافی است (استون ۱۳۹۱، ۳۸۵).

۱۴. از ریشه گیاه روناس رنگی قرمز طبیعی به دست می‌آید. این گیاه برگ‌های نوک‌تیز و گل‌های کوچک و زردرنگ متمایل به سبز دارد. نوع روناس ایران بوته‌ای بوده و شاخه آن خاردار است. این گیاه در مازندران آذربایجان کاشته می‌شود. نوع زمین در میزان رنگ‌دهی این نمونه رنگزا بسیار اهمیت دارد (دانشگر ۱۳۷۶، ۲۶۸).

منابع

۱. آلمانی، هانری رنه. بی‌تا. از خراسان تا بختیار. ترجمه علی محمد فره‌وشی (متخلص به همایون). تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
۲. آهنی، لاله، محمد خزائی، و ابوالفضل عبدالهی‌فرد. ۱۴۰۰. «تحلیل نشانه‌های قدرت در قالی‌های تصویری دوره قاجار». دوفصلنامه علمی پژوهش هنر، ش. ۲۱: ۱۷-۲۷.
۳. استون، پیترا. ۱۳۹۱. فرهنگنامه فرش شرق. ترجمه بیژن اربابی. تهران: جمال هنر.
۴. ادواردیت، چارلز. ۱۳۶۵. خراسان و سیستان. قدرت‌الله روشنی. تهران: یزدان.
۵. ارسل، ارنست. ۱۳۸۲. سفرنامه قفقاز و ایران. علی اصغر سعیدی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۶. اولیویه، آنتوان گیوم. ۱۳۷۱. سفرنامه اولیویه. ترجمه محمدطاهر میرزا. تهران: نشر اطلاعات.
۷. بایندر، هنری. ۱۳۷۰. سفرنامه هنری بایندر کردستان بین‌النهرین و ایران. کرامت‌الله افسر. تهران: فرهنگسرا.
۸. براون، ادوارد گرانویل. ۱۳۸۶. یک سال در میان ایرانیان. ترجمه مانی صالحی علامه. تهران: اختران.
۹. بلوشر، ویبرت. ۱۳۶۹. سفرنامه بلوشر. ترجمه کیکاووس جهاندار. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
۱۰. بنجامین، ساموئل گرین ویلر. ۱۳۶۳. ایران و ایرانیان؛ خاطرات و سفرنامه ساموئل گرین ویلر بنجامین. ترجمه رحیم رضا زاچه تلک. بی‌جا: انتشارات خیابان اردیبهشت.
۱۱. پروان، رسول، و منصوره اتحادیه. ۱۳۹۵. «نقش دستگاه‌های دولتی عصر قاجاریه در صنعت و تجارت فرش ایران». پژوهش‌های علوم تاریخی ۸ (۲): ۲۱-۴۱.
۱۲. پولاک، یاکوب ادوارد. ۱۳۶۸. سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان. ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
۱۳. تورنتن، لین. ۱۳۷۴. تصاویری از ایران. ترجمه مینا نوایی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۱۴. جمشیدیان، سجاد، و علی آرامشی‌نیا. ۱۳۹۷. «بررسی گفتمان سفرنامه‌های آغاز دوره قاجار و تأثیر آنان بر نوجوانی عصر ناصری». فصلنامه تاریخ روابط خارجی ۱۹ (۷۴): ۷۸-۵۱.
۱۵. حجازی، بنفشه. ۱۳۸۵. زن تاریخ: جایگاه زن در ایران باستان. تهران: قصیده‌سرا.
۱۶. حشمتی رضوی، فضل‌الله. ۱۳۹۴. تاریخ فرش سیر تحول و تطور فرش بافی ایران. تهران: سازمان مطالعات و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
۱۷. دانشگر، احمد. ۱۳۷۶. فرهنگ جامع فرش یادواره «دانشنامه ایران». یادواره اسدی.
۱۸. دلریش، بشری. ۱۳۷۶. زن در دوره قاجار. تهران: سوره مهر.
۱۹. دوبد، کلمنت اوگاستس. ۱۳۸۴. سفرنامه لرستان و خوزستان. محمدحسین آریای لرستانی. تهران: علمی و فرهنگی.
۲۰. دوروششوار، کنت ژولین. ۱۳۷۸. خاطرات سفر ایران. ترجمه مهرا توکلی. تهران: نشر نی.
۲۱. زند، محمدتقی. ۱۳۸۹. «بررسی تطبیقی پژوهش‌های ایران‌شناسی غربی و شرق‌شناسی با تکیه بر بازنمایی بر فرهنگ مردم ایران در سفرنامه اروپاییان در دوره قاجاریه». فصلنامه مطالعات ملی ۱۱ (۲): ۱۵۳-۱۸۲.
۲۲. سایکس، ژنرال سرپرسی. ۱۳۳۶. سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس (ده هزار مایل در ایران). ترجمه حسین سعادت نوری. تهران: کتابخانه ابن سینا.
۲۳. سموعی، زهرا. ۱۳۹۳. «نگاهی به لباس اندرونی زنان در سفرنامه سیاحان عصر قاجار». تاریخ نو ۴ (۷): ۱۰۳-۱۲۰.
۲۴. شایسته‌فر، مهناز، و طیبه صباغ‌پور. ۱۳۹۰. «بررسی قالی‌های تصویری دوره قاجار (موجود در موزه فرش ایران)». فصلنامه علمی پژوهشی باغ نظر، ش. ۱۸: ۶۳-۷۴.

۲۵. شین‌جوع، سوزوکی. ۱۳۹۳. سفرنامه سوزوکی شین‌جوع. ترجمه هاشم رجب‌زاده و کینجی‌ئه اورا. تهران: طهوری.
۲۶. طهماسبی‌زاده، ساره، و محمدابراهیم زارعی. ۱۳۹۷، «شمایل‌شناسی تصویر زنان در دوره قاجار با تأکید بر سفرنامه‌ها، نگارگری و عکس‌های برجای‌مانده از این دوره». مجله زن در فرهنگ ایران ۱۰ (۴): ۵۷۷-۵۹۴.
۲۷. فلاندن، اوژن. ۱۳۵۶. سفرنامه اوژن فلاندن به ایران. ترجمه حسین نورصادقی. تهران: اشرافی.
۲۸. فوروکاوا، نویوبوشی. ۱۳۸۴. سفرنامه فوروکاوا. ترجمه هاشم رجب‌زاده و کینجی‌ئه اورا. تهران: انجمن آثار مفاخر فرهنگی.
۲۹. فوریه، ژوانس. ۱۳۸۵. سه سال در دربار ایران (از ۱۳۰۶ تا ۱۳۰۹ قمری). ترجمه عباس اقبالی. تهران: نشر علمی.
۳۰. کاگه اکی، اوبا. ۱۳۹۳. سفرنامه ایران و وراود. ترجمه هاشم رجب‌زاده و کینجی‌ئه اورا. تهران: طهوری.
۳۱. کمندلو، حسین. ۱۳۹۵. «بازشناسی فرش مشهد در عصر قاجاریه؛ نمونه موردی قالی‌های محرابی پرده‌ای دورو (محرابی - افشان شاه عباسی قندیل‌دار موزه فرش آستان قدس رضوی)». نشریه مطالعات تاریخ فرهنگی ۸ (۲۹): ۱۲۷-۱۴۷.
۳۲. کنت دو گوینو، ژزف‌آرتو. ۱۳۸۵. سه سال در ایران. ترجمه ذبیح‌الله منصوری. تهران: نگارستان کتاب.
۳۳. محمدی آیین، شهرزاد. ۱۳۹۵. «نقد و بررسی دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان درباره فرهنگ غذایی ایرانیان در دوره قاجار». نشریه تاریخ نو، ش. ۱۵: ۷۳-۱۰۰.
۳۴. مک‌گرگر، کلنل سی‌ام. ۱۳۶۶. شرح سفر به ایالات خراسان. ترجمه مجید مهدی‌زاده. مشهد: آستان قدس رضوی.
۳۵. مهرآبادی، میترا. ۱۳۷۹. زن ایرانی به روایت سفرنامه‌نویسان فرنگی. تهران: روزگار، آفرینش.
۳۶. وامبری، ارمینوس. ۱۳۳۷. سیاحت درویشی دروغین. ترجمه محمدحسین آریا. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۷. ویلز، چارلز جیمز. ۱۳۸۸. ایران و ایرانیان در یک قرن پیش (سفرنامه دکتر ویلز). ترجمه غلامحسین قراگزلو. تهران: اقبال.
۳۸. وندشعاری، علی. ۱۳۸۷. «اسطوره هوشنگ‌شاه در قالی‌های تصویری دوره قاجار». گلجام، ش. ۱۰: ۸۷-۱۰۰.
۳۹. ویلس، چارلز جیمز. ۱۳۶۳. تاریخ ایران در عهد قاجاریه. ترجمه جمشید دودانگه. تهران: زرین.